

ORIGINAL ARTICLE

उच्च माध्यमिक आणि महाविद्यालयी-1 शिक्षकांच्या आत्मविष्कार पुणांकाचा तौलनिक अभ्यास

लता सुभाष मोरे (सुरवाडे)

प्राचार्य, श्री.सुरुपसिंग हिन्या नाईक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, -वापूर जिल्हा -ंदुरबार.

सारांश :-

- मॅस्लोच्या मते :- “Become everything that one is capable of becoming.”

प्रत्येक व्यक्तीत ॥ही -ग ॥ही ॥म ॥रण्याचे सामर्थ्य असते. ह्या पृथ्वीतलावर ॥णतीही व्यक्ती टाकाऊ -ही. परंतु प्रत्येक विद्यार्थी आपल्या ॥मतांचा योग्य उपयोग ॥रेलच असे -ही. असे म्हणतात ॥ी, 'घोड्याला पाण्यापर्यंत नेता येते प॒ पा॑ पिण्याची सक्ती त्याला ॥रता येत -ही'. उपरोक्त म्हणीचा प्रत्यय सर्वानाच येतो विशेषतः शिक्षणांना तर येतोच येतो. तंत्रशुद्ध रितीने ॥लेले ॥शल्यप॒ ॥अध्यापन देवील विद्यार्थ्यांमध्ये प्रेरणा ॥वा शिकण्याची इच्छाच नसेल तर निष्ठाभ ठरते. विद्यार्थ्यांमध्ये प्रेरणा निर्माण ॥र ॥, ती टिकवून धर ॥ व त्यातूनच स्वतःच्या सुप्त ॥मतांचा विकास ॥र ॥ यावर अध्यापनाचे यश बहुतांशी अवलंबून असते. विद्यार्थ्यांच्या अंतः प्रवृत्तीमुळे त्याच्यात सारासार विचार ॥रण्याची ॥मता उदयास आलेली असते. तो आत्मोन्नतीच्या दृष्टीने प्रयत्नशील असतो. आपण नियतीच्या हाताचे बाहुले -सू- आपल्या जीवनाला योजनापूर्वक आकार देणा ही आपल्या हातची शिक्षण आहे याची त्याला जाणीव असते. यातून जी प्रेरणा उत्पन्न होते ती प्रेरणा म्हणजे आत्मविष्कार होय.

प्रस्तावना :-

प्रत्येक व्यक्ती आपल्या योग्यतेनुसार ध्येय ॥ठण्यासाठी प्रयत्नशील असतो. प्रत्येक विद्यार्थ्याला आपल्या सामर्थ्याची जाणीव, आपल्या अस्तित्वाची जाणीव जोपर्यंत होत -ही तोपर्यंत व्यक्ती आपल्या आत्मविष्काराच्या ॥तीला चालना देवू शकत -ही. म्हणून शिक्षणामध्ये आत्मविष्काराचा स्तर कितपत आहे? उच्च आत्मविष्काराने व्यक्तीच्या जीवनात ॥रोखरच परिवर्तन घडते ॥? शिक्षण ॥ व शिक्षण ॥ यांच्या आत्मविष्काराच्या स्तरात फर ॥ आहे ॥? व जीवनात प्रत्येक ॥ौष्टीत यश संपाद-ग ॥रण्यापूर्वी आत्मविष्कारासाठी ॥ही उपाय सूचविता येतील ॥? ह्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याच्या दृष्टीने संशोध ॥-तो या संशोधनाची निवड ॥ली.

आजच्या या विज्ञान युगामध्ये शिक्षणातून विशिष्ट अशी ध्येय साध्य ॥र ॥ आवश्यक आहे. शिक्षणातून साध्य ॥ले जाणारे हेतू ॥ैणते? ध्येय ॥ैणते? याचे उत्तर एकच असेल ॥ी, व्यक्तिला तीच्या ठिकाणी असणाऱ्या शक्तीची जाणीव होण्यासाठी सहाय्य ॥र ॥. अशा शक्ती विविध व्यक्तीच्या ठिकाणी असतात. हे

सत्य यात घृहित धरलेले असते. दिव्यत्त्वाचा साक्षात्कार घडविते ते शिंगा, मॅस्लो, एरीकसन आणि इतर नवमानसचिकित्सक यांचा विचार या आत्मविष्काराच्या लेप-नेला घूप जवळचा आहे. 'आत्मानांविधीं' म्हणजेच स्वतःला ओळखणे आणि 'अहंब्रम्हास्म' म्हणजे मी ब्रह्म आहे. ही वेदवचने हेच सूचवितात.

शिंगांमध्ये आत्मविष्कार नुंवां सा असतो? उच्च माध्यमिं शिंगा व महाविद्यालयी-न शिंगा यांच्या आत्मविष्कार गुणांकात ताही फरवा असावा ता? असे विविध प्रश्न मनात आले. त्यामुळे सदर संशोध-न हाती घेतले.

संशोधनाची वर्ज व महत्त्व :

जीवनमूल्यांचा उचित संसार रण्याचे प्रभावी माध्यम म्हणजे शिंगा. शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये विधाया विचार, श्रद्धा, आत्मविश्वास व स्वाभिमान रुजविता येतात. शिंगांने विद्यार्थ्यांची स्वप्रतिमा तयार रांश क्य आहे. मनाचा डवटपणा भावनी पराभवाची तू आहे आणि आत्मविष्कारातून स्वतःचे आदर्श, मापदंड यातून सुन देवारी म-गोवृत्ती निर्माण रांश आज रांजेचे आहे.

यशासारी यशदायी दुसरे ताही -गाही. या विधानात बरच तथ्य आहे. प्रत्येक व्यक्तीत आत्मविष्कार हा असतोच फक्त त्याची जाणीव रुन देवा रांजेचे असे संशोधला वाटते. प्रत्येक यशापयशामाई आत्मविष्कारची सकारात्मक व नकारात्मकता असते हे जाणून घेणे आवश्यक आहे. भावी आयुष्याचे शिल्पार असलेल्या शिक्षकांच्या भाव-गा, आत्मविकास, सर्जनशीलता, निरामय, वि-गोदीवृत्ती व सामाजिक लळल जाणून घेणे आवश्यक आहे. विंगास ही संल्पना मर्यादित -न राहता तिची व्यापकता उच्च असावी. शिंगांमध्ये स्वतः विषयाची जाणीव निर्माण रुन स्वतःला जीवनाच्या उत्तुंग शिखरार्पयत पोहोचविण्याची मता निर्माण रांश रांजेचे आहे.

आजच्या शिंगा पद्धतीमध्ये शिंगा अध्यापनाचे गार्य करतांना विद्यार्थ्यांमध्ये निश्चित विचार, क्षमता आणि जबाबदारी स्विकारण्याची तयारी महत्त्वान्वी वृत्ती, सर्जनशीलतेला वाव इत्यादी गोष्टी माई पडतांना दिसून येत आहेत. शिंगा विद्यार्थ्यांचा वैचारिकतेला चालना देवारा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये आस्थेवाईक म-गोवृत्ती, नम्रता, सर्जनशीलता, आत्मविश्वास व सतत प्रियाशील वृत्ती निर्माण रांश सहज शक्य आहे. शिक्षकांच्या प्रेरणांने विद्यार्थ्यांने जीवनातील उच्चतम शिंगा गाठणे आज याला अधिक महत्त्व आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. उच्च माध्यमिं शिंगांमधील आत्मविष्कार तुणांकाचा शोध घेणे.
२. महाविद्यालयी-न शिंगांमधील आत्मविष्कार तुणांकाचा शोध घेणे.
३. उच्च माध्यमिं व महाविद्यालयी-न शिक्षकांच्या आत्मविष्कार तुणांकाचा तौलनिक अभ्यास रांश.
४. उच्च माध्यमिं शिंगा व शिंगा यांच्या आत्मविष्कार तुणांकाचा तौलनिक अभ्यास रांश.
५. महाविद्यालयी-न शिंगा व शिंगा यांच्या आत्मविष्कार तुणांकाचा तौलनिक अभ्यास रांश.

परिल्पना :

अ) शू-य परिल्पना :

१. उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या आत्मविष्कार मुणांकात ठोणताही फरमा आढळत नाही.
२. उच्च माध्यमिक शिक्षक व उच्च माध्यमिक शिक्षिका यांच्या आत्मविष्कार मुणांकात ठोणताही फरमा आढळत नाही.
३. महाविद्यालयीन शिक्षक व महाविद्यालयीन शिक्षिका यांच्या आत्मविष्कार मुणांकात ठोणताही फरमा आढळत नाही.
४. उच्च माध्यमिक शिक्षिका व महाविद्यालयीन शिक्षिका यांच्या आत्मविष्कार मुणांकात ठोणताही फरमा आढळत नाही.
५. उच्च माध्यमिक शिक्षक (संपूर्ण ठट) व महाविद्यालयीन शिक्षक (संपूर्ण ठट) यांच्या आत्मविष्कार मुणांकात ठोणताही फरमा आढळत नाही.

ब) संयाशास्त्रीय परिल्पना :

१. उच्च माध्यमिक शिक्षकांमध्ये महाविद्यालयीन शिक्षकांपेटा आत्मविष्कार मुळांमध्ये जास्त आढळतो.
२. उच्च माध्यमिक शिक्षकांपेटा उच्च माध्यमिक शिक्षिका आत्मविष्कार मुणांकाच्या बाबतीत अग्रेसर असतात.
३. महाविद्यालयीन शिक्षकांपेटा महाविद्यालयीन शिक्षिका आत्मविष्कार मुणांकाच्या बाबतीत अग्रेसर असतात.
४. उच्च माध्यमिक शिक्षिका शिक्षकांमध्ये महाविद्यालयीन शिक्षकांपेटा आत्मविष्कार मुळांमध्ये जास्त आढळतो.
५. उच्च माध्यमिक शिक्षकांमध्ये (संपूर्ण ठट) महाविद्यालयीन शिक्षकांपेटा (संपूर्ण ठट) आत्मविष्कार मुळांमध्ये जास्त आढळतो.

संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा :

अ) व्याप्ती :

१. सदर संशोधन हे आत्मविष्कार मुळांशी संबंधित आहे. त्यामुळे ते व्यक्तीच्या जीवनाशी निगडित आहे.
२. संशोधनांनो हाती घेतलेले संशोधन-पर्यंत हे नवापूर तालुक्यातील उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयीन अशा २३४ शिक्षकांना लाभ पडणारे आहे.
३. शिक्षकांच्या आत्मिक समाधा-न हा व्यक्तिमत्त्वातील पैलू असल्यामुळे व्यक्तिमत्त्व विहासाशी निगडित आहे.

ब) मर्यादा :-

१. उच्च माध्यमिक स्तरावरील ५० आणि महाविद्यालयीन स्तरावरील ५० अशा १०० -यादर्शावर ठेवले आहे.
२. प्रस्तुत संशोधनाचे निष्पर्श इतर उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षक स्विकारतीलच असे नाही.
३. सदर संशोधन हे नवापूर तालुक्यातील उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयीन अशा १०० शिक्षकांपूरतेच मर्यादित आहे.
४. ह्याच विषयावर वेळव्या परिस्थितीत संशोधन-प्रल्यास येवारे निष्पर्श वेळे येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

जनसंख्या :

संशोध-न विषयाशी संबंधित व्यक्तीचा प्रीवा घटकाच्या समुहाला जनसंख्या असे म्हणतात. -यादर्श अभ्यासात ज्यांच्या विषयी निष्पृष्ठ ठाडायचे असतात. त्या सर्व व्यक्तींच्या प्रीवा वस्तुच्या समुहाला जनसंख्या म्हणतात.

सदर संशोधनात -वापूर तालुक्यातील उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयी-न २३४ शिक्षकांना हे सदर अभ्यासाची जनसंख्या आहे.

-यादर्श :

प्रस्तुत संशोधनासाठी यादृच्छिक -मु-ग (Random sampling) निवड पद्धतीचा उपयोग रु-न -वापूर तालुक्यातील उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयी-न शिक्षकांमधू- ५० उच्च माध्यमिक व ५० महाविद्यालयी-न शिक्षकांना असे १०० शिक्षकांची -यादर्श म्हूळा-न निवड ली.

संशोधनाची पद्धती व साधने :

प्रस्तुत समस्येच्या संशोधनासाठी सर्वोत्तम पद्धतीचा वापर रण्यात आलेला आहे. संशोध-न रतांना आत्मविष्काराचे माप-न रण्यासाठी डॉ.के.एन.शर्मा यांनी प्रमाणित लेल्या चाचणीचा वापर रण्यात आला.

-वापूर तालुक्यातील ५० उच्च माध्यमिक आणि ५० महाविद्यालयी-न शिक्षकांना ही प्रश्नावली दिली. प्रश्नावली भरण्यासाठी शिक्षकांना एका तासाचा लावधी देण्यात आला. सदर प्रश्नावली मध्ये एकूण ७५ विधांने असून त्यांना धीच -गाही -१ तु, धी धी -२ तु आणि अधिक -३ तु याप्रमाणे तुदा-न रु-न माहिती संकलित ली.

सदर चाचणीची विश्वसनियता ०.८५ इतकी असून तिची सप्रमाणता ०.२९ इतकी आहे. म्हणजेच सदर चाचणी आत्मविष्कार तुंडी माप-न रण्यासाठी वैध व विश्वस-नीय आहे. या चाचणीवरून उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयी-न शिक्षकांचा आत्मविष्कार तुंडी माप-न रण्यात आला.

माहितीचे विश्लेषण व अन्वयार्थ :

संकलित माहितीचे विश्लेषण रु-न अन्वयार्थ ठाडण्यासाठी मध्यमान, प्रमाणविचलन आणि t-मूल्य या सांख्यिकीचा उपयोग रु-न निष्पृष्ठ ठाडले.

सारांशी मार्ग : १ उच्च माध्यमिक शिक्षकांना व महाविद्यालयी-न शिक्षकांना यांच्या आत्मविष्कार गुणांकाचे मध्यमा-न, प्रमाणविचलन आणि t-मूल्य.

चले	-यादर्श	मध्यमा-न	प्रमाणविचलन	't' मूल्य	त्रोष्टक 't' मूल्य	सार्थकस्तर
उच्च माध्यमिक शिक्षकांना	१८	१७९.७२	११.६०	०.७०	२.०६	०.०५ स्तरावर असार्थक आहे.
महाविद्यालयी-न शिक्षकांना	०९	१७५.४४	१६.२७			

वरील सारांशी मार्ग १ मध्ये उच्च माध्यमिक शिक्षकांना यांचे मध्यमा-न (M) = १७९.७२ व प्रमाणविचलन (SD) = ११.६० आहे. तसेच महाविद्यालयी-न शिक्षकांना यांचे मध्यमा-न (M) = १७५.४४ व प्रमाणविचलन (SD) = १६.२७ आहे.

विचलन (SD) = १६.२७ आहे. त्यांचे t मूल्य ०.७० असून स्वाधिनता मात्रा २५ रीता ठोष्टक t मूल्य २.०६ आहे. यात प्राप्त t मूल्य हे ठोष्टक t मूल्यापेक्षा ठमी आहे. म्हणून ०.०५ या सार्थकता स्तरावर ते असार्थक आहे. त्यामुळे शू-य परिकल्पनेचा स्विंगर ठला.

गिर्धा :

उच्च माध्यमिक शिक्षण व महाविद्यालयी-न शिक्षण यांच्या आत्मविष्कार गुणांकात फरक -सून ते आत्मविष्कार गुणांकाच्या बाबतीत सारखेच आढळले.

सारांशी मार्ग : २ उच्च माध्यमिक शिक्षण व महाविद्यालयी-न शिक्षण यांच्या आत्मविष्कार गुणांकाचे मध्यमा-न, प्रमाणी विचलन आणि t-मूल्य.

चले	-यादर्श	मध्यमा-न	प्रमाणी विचलन	't' मूल्य	ठोष्टक 't' मूल्य	सार्थकस्तर
उच्च माध्यमिक शिक्षण	३२	१७७.८१	१६.०३	१.४५	२०.००	०.०५ स्तरावर असार्थक आहे.
महाविद्यालयी-न शिक्षण	४१	१७२.५६	१४.३५			

वरील सारांशी मार्ग २ मध्ये उच्च माध्यमिक शिक्षण यांचे मध्यमा-न (M) = १७७.८१ व प्रमाणी विचलन (SD) = १६.०३ आहे. तसेच महाविद्यालयी-न शिक्षण यांचे मध्यमा-न (M) = १७२.५६ व प्रमाणी विचलन (SD) = १४.३५ आहे. त्यांचे t मूल्य १.४५ असून स्वाधिनता मात्रा ७१ रीता ठोष्टक t मूल्य २.०० आहे. यात प्राप्त t मूल्य हे ठोष्टक t मूल्यापेक्षा ठमी आहे. म्हणून ०.०५ या सार्थकता स्तरावर असार्थक असल्यामुळे परिकल्पनेचा स्विंगर आणि संयाशास्त्रीय परिकल्पनेचा त्याग ठला.

गिर्धा :

उच्च माध्यमिक शिक्षण व महाविद्यालयी-न शिक्षण यांच्या आत्मविष्कार गुणांकात ठोकी ही फरक आढळला नाही.

सारांश : ३ उच्च माध्यमिक शिक्षण व उच्च माध्यमिक शिक्षण यांच्या आत्मविष्कार गुणांकाचे मध्यमा-1, प्रमाणी विचलन आणि t-मूल्य.

चले	-यादर्श	मध्यमा-1	प्रमाणी विचलन	't' मूल्य	टोष्टक 't' मूल्य	सार्थकस्तर
उच्च माध्यमिक शिक्षण	१८	१७९.७२	११.६०	०.४८	२.०१	०.०५ स्तरावर असार्थक आहे.
उच्च माध्यमिक शिक्षण	३२	१७७.८५	१६.०३			

वरील सारांश ३ मध्ये उच्च माध्यमिक शिक्षण यांचे मध्यमा-1 (M) = १७९.७२ व प्रमाणी विचलन (SD) = ११.६० आहे. तसेच उच्च माध्यमिक शिक्षण यांचे मध्यमा-1 (M) = १७७.८५ व प्रमाणी विचलन (SD) = १६.०३ आहे. प्राप्त t मूल्य ०.४८ असून स्वाधिनता मात्रा ४८ करीता कोष्टक t मूल्य २.०१ आहे. यात प्राप्त t मूल्य हे कोष्टक t मूल्यापेक्षा असी आहे. म्हणून ०.०५ या सार्थकता स्तरावर असार्थकता आहे. त्यामुळे शू-य परिकल्पनेचा स्विकार आणि संयाशास्त्रीय परिकल्पनेचा त्याग लाला.

गिर्धा :

उच्च माध्यमिक शिक्षण व उच्च माध्यमिक शिक्षण हे आत्मविष्काराच्या बाबतीत सारखेच आढळले.

सारांश : ४ महाविद्यालयी-न शिक्षण व महाविद्यालयी-न शिक्षण यांच्या आत्मविष्कार गुणांकाचे मध्यमा-1, प्रमाणी विचलन आणि t-मूल्य.

चले	-यादर्श	मध्यमा-1	प्रमाणी विचलन	't' मूल्य	टोष्टक 't' मूल्य	सार्थकस्तर
महाविद्यालयी-न शिक्षण	०९	१७५.४४	१६.२७	०.४८	२.०१	०.०५ स्तरावर असार्थक आहे.
महाविद्यालयी-न शिक्षण	४१	१७२.५६	१४.३५			

वरील सारांश ४ मध्ये महाविद्यालयी-न शिक्षण यांचे मध्यमा-1 (M) = १७५.४४ व प्रमाणी विचलन (SD) = १६.२७ आहे. तसेच महाविद्यालयी-न शिक्षकांचे मध्यमा-1 (M) = १७२.५६ व प्रमाणी विचलन (SD) = १४.३५ आहे. त्यांचे t मूल्य ०.४८ असून स्वाधिनता मात्रा ४८ करीता कोष्टक t मूल्य २.०१ आहे. प्राप्त t मूल्य हे कोष्टक t मूल्यापेक्षा असी आहे. म्हणून ०.०५ या सार्थकता स्तरावर ते असार्थक आहे. म्हणून शू-य परिकल्पनेचा स्विकार लाला व संयाशास्त्रीय परिकल्पनेचा त्याग लाला.

गिर्धा :

महाविद्यालयी-न शिक्षण व महाविद्यालयी-न शिक्षण यांच्यात आत्मविष्काराच्या बाबतीत ठेणताही फरवा आढळला -गाही.

सारऱ्या मांग : ५ उच्च माध्यमिक शिक्षा व महाविद्यालयीन शिक्षा (संपूर्ण गट) यांच्या आत्मविष्कार बुणांकाचे मध्यमान, प्रमाण विचलन आणि t-मूल्य.

चले	-यादर्श	मध्यमान	प्रमाण विचलन	't' मूल्य	कोष्टक 't' मूल्य	सार्थकस्तर
उच्च माध्यमिक शिक्षा (संपूर्ण गट)	५०	१७८.५०	१४.४९	१.८६	१.९८	०.०५ स्तरावर असार्थक आहे.
महाविद्यालयीन शिक्षा (संपूर्ण गट)	५०	१७३.०८	१४.५८			

वरील सारऱ्या मांग ५ मध्ये महाविद्यालयीन शिक्षा (संपूर्ण गट) यांचे मध्यमान (M) = १७८.५० व प्रमाण विचलन (SD) = १४.४९ आहे. तसेच महाविद्यालयीन शिक्षा (संपूर्ण गट) यांचे मध्यमान (M) = १७३.०८ व प्रमाण विचलन (SD) = १४.५८ आहे. त्यांचे t मूल्य १.८६ असून स्वाधिनता मात्रा ९८ करीता कोष्टक t मूल्य १.९८ आहे. प्राप्त t मूल्य हे कोष्टक t मूल्यांपेक्षा असेही आहे. म्हणून ०.०५ या सार्थकता स्तरावर असार्थक असल्यामुळे शू-य परिकल्पनेचा स्थिती व संयाशास्त्रीय परिकल्पनेचा त्याग घेला.

निष्कर्ष :

उच्च माध्यमिक शिक्षा (संपूर्ण गट) व महाविद्यालयीन शिक्षा (संपूर्ण गट) यांच्या आत्मविष्कार बुणांकात फरक -सून ते आत्मविष्कार बुणांकाच्या बाबतीत सारखेच आढळले.

निष्कर्ष :

१. उच्च माध्यमिक शिक्षा व महाविद्यालयीन शिक्षा यांच्या आत्मविष्कार बुणांकात फरक -सून ते आत्मविष्कार बुणांकाच्या बाबतीत सारखेच आढळले.
२. उच्च माध्यमिक शिक्षा व महाविद्यालयीन शिक्षा यांच्या आत्मविष्कार बुणांकात पोणताही फरक आढळला नाही.
३. उच्च माध्यमिक शिक्षा व उच्च माध्यमिक शिक्षा आत्मविष्काराच्या बाबतीत सारखेच आढळले.
४. महाविद्यालयीन शिक्षा व महाविद्यालयीन शिक्षा यांच्यात आत्मविष्कार बाबत पोणताही फरक आढळला नाही.
५. उच्च माध्यमिक शिक्षा (संपूर्ण गट) व महाविद्यालयीन शिक्षा (संपूर्ण गट) यांच्या आत्मविष्कार बुणांकात फरक -सून ते आत्मविष्कार बुणांकाच्या बाबतीत सारखेच आढळले.

संदर्भ चिठ्ठी :

१. ब-सी बिहारी पंडित, लता मोरे, शिक्षास्त्र संशोधनात संयाशास्त्रीय परीक्षिकांचा उपयोग. -गोप्यर : पिंपळापुरे अऱ्ड पब्लिशर्स. २०१०.
२. भारतीय शिक्षा, (सप्टेंबर १९८३ जाने. १९९४), पुस्तक : भारतीय शिक्षा मंडळ
३. दांडेकर वा.-गा. शैफ़ूली व प्रायोगिक मा-सशास्त्र. पुस्तक श्री.विद्या प्राप्ताना. २०००
४. दिवार रश्मी Improving quality of Edu. Research. New Delhi : Atlantic Pub. & Dist. Vol. II. 2002

-
- ५. पंडित ब.बि. शिक्षणातील संशोध-।. पु. नित्य नूतन प्रा.श-।
 - ६. मोरे लता, शिक्षणाचे मा-सशास्त्रीय अधिष्ठान, -गा.पूर, पिंपळापूरे ।. प्रा.श-।, २०१०
 - ७. शिव ठारा, यश तुमतच्या हातात. मै.मिल-। इंडिया. २००२
 - 8. Buch M.B. Forth Survey of Edu. Reserch, Vol. I. 1983-1988
 - 9. Newman W.L. Social Research Methods : Qualitative & Quantitative Approaches.
Boston : M. A. Allyn & Bacon. 1997
 - 10. e-book – Mind tools : Essential skills for an Excellent career.